

# דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות  
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

## מד

### חינוך דתי בישראל ובתפוצות

עורכים: זהבית גרוס, יובל דרור

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של:

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה  
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית | האוניברסיטה הפתוחה  
והארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

בשיתוף

הקרן לזכרם של המחנך והסופר פנחס ורעייתו גיגי שיפמן בן-סירה  
לחקר תולדות החינוך היהודי

קתדרת אונסקו לערכים, לסובלנות ולשלום ע"ש ד"ר יוסף בורג,  
ובית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

אוניברסיטת תל אביב תשע"ג

# החדר – ספר יעץ אנציקלופדי

## יובל דרור

על ספרם של עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), החדר – מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות, תל אביב: המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין, המרכז לחקר התפוצות ומרכז קלמן לחינוך יהודי באוניברסיטת תל אביב ובית שלום עליכם 2010.

כותרתו של הספר המקיף שלפנינו מסכמת היטב את תכולתו – מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות המהווים יחד ספר יעץ (handbook), עשיר תכנים בן כ־600 עמודים על "החדר", מוסד החינוך היהודי, שהופיע ככל הנראה לראשונה במאה השלוש עשרה באירופה ועודנו קיים בעיקר בקהילות החרדיות בישראל ובארצות הברית של ימינו. הספר מכיל סוגות כתיבה שונות המאפשרות לקורא להכיר את תופעת החדר וגלגוליה ההיסטוריים מזוויות שונות המשלימות זו את זו.

חמשת המחקרים המובאים בשער הראשון של הספר דנים בחדר בראייה רב־תחומית. חוה טורניאנסקי מחדשת בקריאתה את המקורות העוסקים בחדר בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, שכן מרבית המקורות והמחקרים הקיימים מתייחסים לחדר בעיקר משלהי המאה התשע עשרה ואילך. המחברת דנה בליבת הלימוד הפורמלי בחדר – שיטות הקניית הקריאה; תכניה – לימוד הקריאה וסידור התפילה שלאחריו לימוד החומש; ספרי העזר שלה – סידור תפילה מתורגם, מילונים קטנים, ספרי דקדוק, גלוסרים [רשימות מונחים] וקונקורדנציות – ודו־לשוניות בעברית וביידיש להקניית השפה העברית. שאול שטמפפר דן בהיבטים החברתיים של החדר, ומראה כיצד שימש לשימור הריבוד החברתי וליציבותה של הקהילה היהודית בכך שמחד גיסא הצמיח אליטה של תלמידי חכמים ומאידך גיסא מיין את העילויים בלבד והכין את מרבית הלומדים הגברים להיות מעמד שוליים בחברה. ההשכלה והלמדנות של התלמוד היו הנכס העיקרי של אצולת הקהילות היהודיות, והן שהבדילו בין "היהודים היפים" הלומדים הבקאים לבין "היהודים הפשוטים", חלקם עשירים, שנשאו עיניהם לאליטה המשכילה ושאפו לחתן את בנותיהם עם תלמידי חכמים. שטמפפר מציג את התזה שלו על מיון התלמידים המוקדם בחדר, המכוון ליצירת נידוד חברתי מינימלי, באמצעות ניתוח דרכי הוראת הקריאה והכתיבה ותכנית הלימודים מן החדר שנועד לילדים, דרך בתי המדרש הקהילתיים שבהם המשיכו נערים ובחורים את לימודיהם ועד ל"חברות לימוד", שבהן מורה וקהל שומעים מבוגר. רחל אלבוים־דרור

מציגה את תולדות המעבר מהחדר לבית הספר באמצעות שלושה גלים שעיצבו את תהליכי המודרניזציה של החברה, התרבות והחינוך היהודיים בעת החדשה: הגל הראשון – ניצני המודרניזציה בתלמודי התורה והחדרים שהתקיימו במערב אירופה במאה השבע עשרה, בהשפעת המגורשים והאנוסים מספרד ופורטוגל שחזרו ליהדותם; הגל השני – בתי הספר המודרניים שיוזמיהם היו משכילי ברלין ומרכז אירופה והשפעתם הגיעה גם למערב ולמזרח אירופה בהשראת תהליכי האמנציפציה; הגל השלישי – בתי הספר היהודיים הלאומיים המודרניים, דתיים וחילוניים כאחד, שמקורם בצמיחת הציונות בשלהי המאה התשע עשרה. אלבויס-דרור מסכמת את חתך האורך ההיסטורי הזה במעבר מהחדר לבית הספר בארץ ישראל, ומציגה בחתך רוחב את החינוך היהודי החדש כתרכות נגד לחדר היהודי הישן שהולידה את "החדר המתוקן", את תכניות הלימודים כמשקפות את התמורות הערכיות שחלו בחינוך, את אוכלוסיות התלמידים בראשיתו של בית הספר היהודי החדש (בני משפחות מעוטות אמצעים ובנות שהחדר לא נועד להם) ואת שילובם של היהודים בחינוך החובה הציבורי הכללי שהביא את החינוך היהודי המודרני באירופה נפרד לקיצו. שני מחקרים נוספים קושרים את תולדות החדר למחקר הספרות. אבנר הולצמן בא מן הספרות אל חקר החדר ומציג את השלילה ואת החיוב ושכחד, מה ש"בין הוקעה להתרפקות" בסוגות ספרותיות שונות: הרומן המשכילי, האוטוביוגרפיות התיעודיות וספרות הזיכרונות, הסיפורים הקצרים, הנובלות, הפואמות האקטואליות, הסטירה המשכילית ועוד. דוגמאות משל היוצרים שהוא מציין מופיעות גם בחלק "פרקי ספרות וזיכרונות" שבספר. דוד אסף, אחד מעורכי הספר, בא מחקר ההיסטוריה אל הספרות. גם הוא מראה, באמצעות ניתוח היסטורי של השיר האידי הידוע "שיר האלף בית" (המתחיל בתרגומו לעברית ב"חדר קטן, צר וחמים, ועל הכירה – אש") את "השניות ביחס לחדר": הביקורת המשכילית הגורפת על החדר שבמשך הזמן נוספו לה געגועים ונוסטלגיה אל חדר שהלך ונעלם עם שקיעתה של העיירה היהודית.

בשער השני של הספר מובאים שלושה חיבורים מחקרים מהעשורים השני עד הרביעי של המאה העשרים. אליעזר מאיר ליפשיץ היה מחנך וחוקר שייסד וניהל את בית המדרש למורים של "המזרחי" בירושלים שנקרא על שמו "המכללה הדתית האקדמית למורים על שם רא"מ ליפשיץ" ומאוחד כיום עם מכללת הרצוג. ב-1920 הוא פרסם מאמר מקיף ביותר על החדר, שפרט לחלקו האחרון שלא עוסק בחדר, מובא בספר כלשונו, כפי שהופיע בקובץ כתביו. ארבעת הפרקים הראשונים מציגים את נוהלי החדר, שהיה על פי רוב בבית המלמד, את תפקידי המלמד ועוזריו, את זמני הלימוד ביום, בשנה ובחגים, את ההיבטים החינוכיים של החדר, את תכנית הלימודים, שיטותיה ועזריה, ואת הרמות השונות של הלימוד, מ"חדר הדרדקים", דרך "חדר החומש" ועד "חדר הגמרא", שמוליך להמשך בשיבה. הפרק החמישי דן בתיקונים השונים שחלו בחדר, מביקורתו של המהר"ל מפראג במאה השש עשרה ועד החדר המתוקן ושיטת ה"עברית בעברית" שחדרה לתוכו בתפוצות ובארץ ישראל משלהי המאה התשע עשרה.

המורה והסופר יחיאל שטרן פרסם את זיכרונותיו על החדר בטישביץ שבמחוז לובלין שבפולין ב־1933 ו־1940. אלה התפרסמו בניו יורק ב־1950 ותורגמו לעברית במיוחד לצורך הספר הזה. שטרן מתאר בפרוטרוט ובכתיבה קולחת את החדר על שלושת שלביו, השונים במקצת מאלו שציין ליפשיץ: "חדר הדרדקים" של בני ובנות השלוש והארבע שלמדו יחדיו לקרוא; "חדר התרגום" שבו נלמדו התורה והתלמוד לבנים בני חמש עד תשע (ובחדר המקביל שנועד לבנות אותו גיל לימדה הרבנית להתפלל, קרוא וכתוב בידיש ופעולות חשבון), ו"חדר הגמרא" לנערים בלבד בני עשר־אחת עשרה. הוא מתאר את מראה החדרים השונים ואת התנהלותם, את הרבי ושלושת עוזריו – הבכיר, הזוטר ונער השליחיות, את תכני הלימוד בחול ובחגים, סדריהם ושיטות הלימוד שלהם, ואף את המגוון העשיר של המשחקים שהיו נהוגים בחדר ומחוץ לו.

החיבור המחקרי השלישי, מ־1912, הוא "סקר החדרים של חברת מפיצי השכלה" שנוסדה ברוסיה לשם פרסום ספרי השכלה וחכמת ישראל ותמיכה בסופרים יהודיים ובתלמידים יהודים שלמדו במוסדות יהודיים וכלליים, ובהמשך סייעה ברוסיה ובפולין לבתי ספר, פיתחה תכניות לימודים, הוציאה לאור ספרות מקצועית ופתחה בגרודנה קורסים דו־שנתיים להכשרת מורים לבתי ספר יהודיים. הסקר מפרט את מצב החדרים בארבעה אזורים שונים בתחום המושב היהודי ברוסיה ובפולין ומביא מידע סטטיסטי ותיאור מדויק באשר לחדר המסורתי והמתוקן על כל היבטיהם: מספרי התלמידים והכיתות בחדרים ומצבם הפיזי וההיגייני, התקציבים ושכר הלימוד, תקופת הלימודים של תלמיד בחדר, גילאי הלומדים, תכנית הלימודים ולימודי היהדות ושיטות ההוראה שבתוכה, מאפייני הלומדים והמלמדים ויחס ההורים והחברה היהודית אליהם ואל החדר בכלל. כל אחד מהסקרים, ומערכת כתב העת של החברה להפצת ההשכלה שבו התפרסם הסקר, הציעו פתרונות שונים לשיפור מצבו של "החדר היום", ב־1912.

השער השלישי של הקובץ מביא מבחר מייצג של עשרים "פרקי ספרות וזיכרונות" מאת שמונה עשר כותבים המאירים את תופעת החדר מנקודות מבט שונות. הכותרות מעידות על התכנים, שאף הם מכילים מכל היבטיו של החדר ומן החיוב והשלילה כאחד, כגון "מחיק השעשועים אל בית הספר", "תלאות המורים", "עול תורה ועול מלמדים", "צאתך לשלום, חדר ישן נושן", "צר, אפל ומזוהם", "תקוות עני", "לימוד ומשחק בחדר" ו"בת בחדר הבנים". בכותבים חיים נחמן ביאליק, שלום עליכם ומנדלי מוכר ספרים, המנהיגים הציוניים משה ליב לילנבלום, שמריהו לוין והרב יצחק ניסנבוים, ההיסטוריון שמעון דובנוב, הגיאוגרף־היסטוריון אברהם יעקב ברור והפילוסוף שלמה מימון בן המאה השמונה עשרה, וכן תשעה משכילים נודעים פחות, ביניהם סופרים, מורים, עסקנים וסוחרים – ובתוכם רק אישה אחת, הגננת והמורה חיה ויצמן־ליכטנשטיין, אחותו של הנשיא הראשון חיים ויצמן.

ספר היעץ "החדר" התברך גם בכלי עזר מחקרניים מצוינים. אוריאל גלמן הכין "מבחר ביבליוגרפי מוער" המחולק לארבעה סוגים – ביבליוגרפיות, פרקי ספרות ופרקי

זיכרונות ומקורות ומחקרים. מבחר זה אינו עוסק, בשל מגבלות היריעה, בפריטים מן העיתונות היהודית לשפותיה השונות, בזיכרונות מתוך ספרי הזיכרון לקהילות שחרבו בשואה (מלבד מדגם מייצג), בספרי לימוד יהודיים ששימשו בחדר ובפריטים שהביא שמחה אסף וההדיר וחידש שמואל גליק בכרכי "מקורות לתולדות החינוך בישראל"; הביבליוגרפיה משלימה במידה רבה את שלושת הסוגים האחרונים של הפריטים באשר ל"חדר", ומביאה בראשיתה הפניות אליהם (עמ' 525). מפתחות שמות האנשים, המקומות, הספרים, הסיפורים והשירים והנושאים, מופיעים בעמודים האחרונים של הספר. הם, כמו גם "פתח דבר", המבואות ההיסטוריים והביוגרפיים, הארות העורכים והסיעוף הבהיר בשערים ובפרקים השונים, מועילים מאוד לקריאתו ולהנגשתו של הספר העשיר הזה לקהל חוקרים, לומדים וקוראים מגוון.